

MAKTABGACHA KATTA VA TAYYORLOV GURUH BOLALARIDA NUTQ
MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Fayziyeva Nasiba

Navoiy viloyati Qiziltepa tumani 4-DMMT

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nutq madaniyatini egallashning ta'lim –tarbiyadagi samarali usul va yo'llari yoritilgan*

Kalit so'zlar: *til va nutq madaniyati, lahja, nutqiy ko'nikma, nutqiy malaka, nutqiy taqlid, namunali til, madaniy nutqiy tarbiya.*

Til qonuniyatlarini egallagan, ya'ni gapirayotgan sheva yoki lahjasining me'yoriy shakllari asosida yoshlikdan so'zlay olish malakasiga erishgan har bir kishi hech qanday yordamsiz o'sha tilda fikrlasha oladi. Ammo shaxsning o'zi egallagan tilni qaysi darajada bilishi ushbu shaxsning o'z faoliyati, intilishlari, hayotiy tajribasi hamda hayotiy ehtiyojiga bog'liq bo'lgan masaladir. Demak, kishilarda tabiiy va an'ana tusiga ega bo'lgan ona tilini yoshlikdan egallay olish va undan o'rinli, tanqidiy foydalana olish qobiliyati bor ekan, unda nutq madaniyati sohasi kimlarni ko'zda tutib ish olib boradi, degan qonuniy savol tug'ilishi tabiiydir. Bu savolga berilgan javoblar hozirgi zamon tilshunosligida juda kam.

Mavjud javoblarda esa ushbu masala turlicha talqin etilganligini ko'ramiz. Bular ichida uchtasi xarakterlidir:

1. Nutq madaniyati sohasi butun millatni (xalqni) ko'zda tutib ish olib boradi.
2. Nutq madaniyati faqat ziyolilar nutqini yaxshilashni ko'zda tutadi.
3. Nutq madaniyati sohasi birinchi navbatda yosh avlod nutqini to'rilashni ko'zda tutib ish olib boradi.

Nutq madaniyati tushunchasi hozirgi ilmiy ma'noda adabiy til bilan bog'liqdir. Shu tufayli adabiy tilni egallamagan, unda so'zlay olmaydigan kishining nutqiy madaniyati haqida gapirish ham ortiqchadir. Demak, oldin ham qayd etilganidek, nutq madaniyati sohasi adabiy tilda gapiruvchilar, adabiy tilni egallagan va egallayotganlar nutqini, nutqiy faoliyatini ko'zda tutgan holda ish ko'radi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalari ko'p qirralidir. Bunda bola nutqdan atrofdagilar bilan muloqot o'rnatish, o'ziga, o'z ishlari va kechinmalariga e'tiborni jalb qilish, bir-birini tushunish, sherigining xulqiga, fikr va hissiyotlariga ta'sir qilish, o'z faoliyatini yo'lga qo'yish, o'zining va birga o'ynayotgan o'rtoqlarining harakatlarini muvofiqlashtirish uchun foydalanadi. Nutq atrofdagilar haqidagi bilimlarning muhim manbai, tabiat, narsalar va kishilar olami haqidagi tasavvurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyatining vositasi bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha katta yoshdagi bola uchun nutq ob'ektiv munosabatlarning alohida sohasi bo'lib, bola ularni so'zlar, tovushlar, qofiyalar, ma'nolar bilan o'ynash orqali anglab yetadi.

Nutq madaniyati bolaning umuman tilni bilish darajasi bilangina emas, balki adabiy tilni namunali bilishi va undan nutqning ogʻzaki va yozma koʻrinishlarida namunali foydalana olishi darajasi bilan oʻlchanadi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda nutqiy tarbiyaning mazmunini oʻzaro bogʻlangan ikki soha tashkil etadi: ona tilini (fonetika, leksika, grammatikani) oʻrgatish hamda tilni bilish faoliyatida va muloqotda qoʻllash usullari. Tilni egallash atrofdagi olam hodisalari va turli xildagi munosabatlar haqidagi bilimlarning kengaygan taqdirda roʻy beradi. Lekin, tilni va nutqni anglab etish vazifasini bolaning imkoniyati darajasida shakllantirish - maktabgacha katta yoshdagi bola tilini rivojlantirishdagi markaziy boʻgʻindir. Tilni egallash atrofdagi olam hodisalari va turli xildagi munosabatlar haqidagi bilimlarning kengaygan taqdirda roʻy beradi. Lekin, tilni va nutqni anglab etish vazifasini bolaning imkoniyati darajasida shakllantirish - maktabgacha katta yoshdagi bola tilini rivojlantirishdagi markaziy boʻgʻindir. Tilni qoʻllash sohasida uchta boʻgʻin ajralib chiqadi: atrofdagilar bilan emotsional aloqalarni yoʻlga qoʻyish; fikrni ifodalash, axborot-matn tuzishni bilish; sherik bilan nutqiy hamkorlikni yoʻlga qoʻya olish. Maktabgacha davrdagi katta yoshda kommunikativ havaskorlik sohasi sifatida tengdoshlar bilan muloqot dastlabki oʻringa chiqadi, unda bola oʻzining muloqotga boʻlgan ehtiyojini qondiradi, oʻzining tilni bilish va ravon nutqni oʻstirish va rivojlantirish borasidagi oʻz yutuqlarini amalga oshiradi va sherik bilan hamkorlik qilishni oʻrganadi.

Bolalar oʻrtasidagi muloqot asosan amaliy xususiyatga ega. Dialog koʻpincha shunday shaklga olib boriladiki, bunda bola sherigining qisqa luqmalariga harakat bilan javob beradi yoki roʻy berayotgan hodisaga nisbatan oʻz munosabatini nonutqiy vositalar yordamida ifodalaydi. Ular orqali bolalar bir-biriga eʼtibor berishni, doʻstlarini tovushidan bilib olishni, tashqi koʻrinish detallarini sezishni, nutqiy muloqot qilishni oʻrganadigan koʻplab xalq oʻyinlari mavjud.

Dialog muloqotini yoʻlga qoʻyish uchun stol oʻyinlari va chop etilgan («loto», «domino») oʻyinlardan foydalanish tavsiya etiladi. Juft boʻlib oʻynashda bolalar dialogik hamkorlik qilish usullarini: navbatga rioya qilish, bir-biriga xushmuomalalik bilan murojaat qilish, oʻz nuqtainazarini dalil-isbotlar bilan himoya qilish, fikrlarini sherigi bilan muvofiqlashtirishni oʻrganadilar. Bunday oʻyinlarda biluvchanlikning asosi sifatida nutqiy topshiriqlarning har xil turlari ishtirok etishi mumkin, masalan: berilgan tovushli soʻzlarni tanlab olish, akustik va artikulyasion jihatdan bir-biriga yaqin boʻlgan tovushlarni tabaqalashtirish, umumlashtiruvchi nomlarni tasniflash, rasmlar turkumi asosida birgalashib hikoya qilish va h.k.

1. Monologik nutqni rivojlantirish

Bolalarga keng yoyilgan fikr tuzishni oʻqitishda tarbiyachi ularda matn tuzilmasi (boshi, oʻrtasi, ohiri) haqidagi eng oddiy bilimlarni, gap bilan fikrning tarkibiy qismlari oʻrtasidagi aloqalar haqidagi tasavvurni shakllantirishi zarur. Aynan ushbu koʻrsatkich (gaplar oʻrtasidagi aloqa vositasi) nutqiy fikrning ravonligini shakllantirishning muhim

shartlaridan biri sifatida ishtirok etadi. Har qanday tugallangan fikrda iboralarni bog'lashning keng tarqalgan variantlari mavjud bo'ladi. Gaplarni bog'lashning eng keng tarqalgan usuli – bu zanjirli aloqadir. Olmosh, leksik takrorlash, sinonimik jihatdan o'rin almashish mazkur aloqaning asosiy vositalari hisoblanadi. Zanjirli aloqa nutqni yanada moslashuvchan va rang-barang qiladi, chunki bola bu usulni egallar ekan, bir so'zni qayta takrorlashdan qochadi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarga ravon matnlar tuzishni o'rgatishda ularda mavzuni va aytilgan so'zning asosiy fikrini ochib berish, matnga sarlavha qo'yish qobiliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Ravon fikrni tashkil etishda intonatsiya katta rol o'ynaydi, shuning uchun ayrim gaplar intonatsiyasidan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish umuman matnning tarkibiy birligi va mazmunan tugallanganligini qayd etishga yordam beradi. Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi so'z ijodkorligi monologik nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga to'lgan bolalar tanish ertaklarni hikoya qilib berish, voqealar to'qish, shaxsiy tajribasidan so'zlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar. Katta yoshli odam yo'naltiruvchi va aniqlashtiruvchi savollarni berish, o'yin vaziyatlarini yaratish orqali bola tashabbusini qo'llab-quvvatlashi darkor. Axborotni uzatish yoki uni bayon qilish usullariga ko'ra fikr bildirishning quyidagi turlarini ajratish mumkin: tasvirlash, bayon qilish mulohaza, ular maktabgacha yoshdagi bolalarning ravon fikrlarida kontaminatsiyalangan (aralash) ko'rinishda uchrashi mumkin, ya'ni ularda tasvirlash (mulohaza) usullari bayon qilishga qo'shilib ketadi (va aksincha). Har xil turdagi matnlar tuzishni o'qitishni ishlarning suhbat, o'zining va begonalarining matnini tahlil (baholash) qilish, reja tuzish va u bo'yicha hikoya qilish, matn sxemasidan (modelidan), turli xil mashqlardan foydalanish kabi shakllarda amalga oshirish tavsiya etiladi.

2. Nutqning leksik jihatlarini rivojlantirish

So'z predmetlar, jarayonlar, xususiyatlarni nomlash uchun muhim til birligi hisoblanadi. So'z ustida ishlash nutqni o'stirish va rivojlantirish borasidagi ishlarning umumiy tizimida eng muhim ishlardan biri hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, bolaning jismonan va ruhan sog'lomligi bilan birga nutqning rivojlanganligi ham maktabga tayyor ekanligini bildiruvchi omillardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ф.Р.Қодирова. Р.М Қодирова. «Болалар нутқини ривожлантириш назарияси ва методикаси». Т., «Истиқлол», 2006.
2. Uljaevna, U. F. (2020). Didactic games in preschool educational system. Проблемы современной науки и образования, (4-2 (149)), 27-29.
3. Uljaevna, U. F., & Shavkatovna, S. R. (2021). Development and education of preschool children. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL, 11(2), 326-329.